

Kaitsepolitsei poisipõlv

Reigo Rosenthal, Marko Tamming. Sõda pärast rahu. Eesti eriteenistuste vastasseis Nõukogude luure ja põrandaaluste kommunistidega 1920–1924. SE&JS. Tallinn, 2010, 864 lk.

Kaitsepolitsei poisipõlve võib nimetada raskeks. Ei olnud piisavalt selliseid hädavajalikke ressursse nagu väljaõpe ja raha. Samas oli olemas julge pealehakkamine ja motivatsioon. Eriti kiiresti saadi üle ühest olulisemast kitsaskohast ja sellele aitas tublisti kaasa idanaabri tegevus. Nimelt kogunesid kogemused kiiresti. Kui mõne suurriigi vastuluuraja võib teenistuses töötada aastakümneid ilma ühtki elusat salakuulajat nägemata, siis 1920. aastate alguse Eestis seda probleemi küll ei olnud. Raamatus käsitletaval perioodil oli Kaitsepolitsei nähtavasti suurimaks töövõiduks Viktor Kingissepa tabamine 1922. aastal. Sellega kirjutas KAPO ennast sõna otseses mõttes maailmakaardile! Pärast juhtiva kommunisti süüdimõistmist ja hukkamist nimetati tema järgi Kingissepaks ümber senine Jamburg 20 kilomeetrit Narvast idas. Ei ole just tavaline, et ühe riigi eriteenistuse head tööd jääb meenutama linnanimi teises riigis.

Reigo Rosenthali ja Marko Tammingu värske raamat on mahukaim ja kaalukaim luure- ja vastuluureteemaline uurimus, mis kunagi eesti keeles kirjutatud. Mahukus ei pruugi iseenesest olla veel positiivne, kui jäädakse pinnapealseks (selle heaks näiteks on pärast „Sõda pärast rahu” ilmumist paksuselt teisele kohale platseeruv eestikeelne luureajalugu puudutav raamat),¹ kuid kaalukuse all pean silmas esitatud materjali tõsiseltvõetavust ja selle olulisust ajalooteaduse jaoks. Võib kahtlusetu öelda, et raamat on tõsiseltvõetav ning avar dab arusaama Eesti ajaloost.

Vaadeldes luureajaloo kohta kirjutatud raamatuid maailmas laiemalt, annab „Sõda pärast rahu” tõsiseltvõetavuse osas neist enamikule silmad ette. Eelduse selleks loovad autorite kutseoskused ajaloolasena, eelkõige

arhiivimaterjali leidmise, hoolika analüüsi ja allikakriitilise kasutamise osas, mis on igati tasemel. Kuid see ei ole õnneks harvaesinev nähtus. Unikaalseks muudab uurimuse autorite kasutatud arhiivinaies, ehk see, et uurijatele on suures ulatuses kättesaadavad luure ja vastuluure vastasseisus osalenud mõlema poole materjalid. Seda tavaliselt ei juhtu, sest eriteenistused ei kipu oma materjale avaldama isegi pika aja möödudes ja põhjused selleks on mõistetavad (mitte soov midagi kinni mätsida, vaid tagada kunagistele, olemasolevatele ja tulevastele koostööle kaasatud isikutele teadmine, et nende koostöö jääb saladuseks igavesti). Ametlikud ajalood kipuvad paraku välja kukkuma katkematu edulugudena, või kui seda suudetaksegi vältida, puudub ajaloolaste ringkondadel ligipääs allikatele, et midagi kontrollida või akadeemilisse diskussiooni astuda. Ajakirjanike või vastaspoole eriteenistuste kokkuseatud ajalooraamatud kalduvad teise äärmusesse ning tuginevad tihtipeale mälestustele või pehmelt öeldes hängusale allikabaasile – selliseid raamatuid ilmus rohkelt külma sõja ajal. Suuremas ulatuses ja filtreerimata võivad eriteenistuste materjalid uurijatele ligipääsetavaks saada riigikorra kiire muutumise korral, kui ei jõuta hävitada kõike, mida hävitamisväärseks peetakse. Nii juhtus näiteks Ida-Saksamaa Stasiga 1989. aastal ja Kaitsepolitseiga 1940. aastal. Et kättesaadavaks saaksid mõlema luurevastasseisu osapoole dokumendid, peab riigikorra muutusi olema suisa kaks ja Eestis täpselt see juhtuski.

1920. aastate alguse Nõukogude sõjaväeluure puudutavaid dokumente Eestisse tuues ei peetud kindlasti silmas võimalust, et nende baasil hakatakse teaduslikult uurima Kaitsepolitsei tegevuse efektiivsust. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi vanemteadur Joosep Saat on 1970. aastal praeguse Eesti Riigiarhiivi Filiaali (ERAF) saamisluгу kirjeldanud järgmiselt: „1946. aastal asutati EK(b)P Keskkomitee juures Parteiarhiiv, mille direktoriks määrati vana bolševik G. Kudeberg, aktiivne osavõtja revolutsioonilisest liikumisest Eestis, kelle initsiatiivil toodi Leningradist üle ka omaaegse EKP ajaloo komisjoni arhiiv.”² Hiljem jõudis sarnaselt Eestisse ka luuretegevusega veel tihedamalt seotud materjale, mida esialgu praktiliselt ei kasutatud, sest nagu

¹ L. Mletšin. KGB. Riiklike julgeolekuorganite esimehed. Varrak, Tallinn, 2003.

² E. Plotnik, J. Saat. Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloo uurimine. – Leninlik etapp Eesti ajalookirjutuses: Historiograafilisi artikleid. Toim. E. Laul. Eesti Raamat, Tallinn, 1970, lk. 101.

Tamming tabavalt välja toob: „Nõukogude ajalookirjutuse veidruste hulka kuulus ka EKP ja Nõukogude luure sidemete varjamine.” (lk. 118) Ka pärast Eesti taasiseseisvumist olid need unikaalsed dokumendid pea kaks aastakümnet unustatud, kuni Marko Tamming need leidis ja siin arvustatavas raamatus teaduskäibesse tõi.

Reigo Rosenthali kasutatud, seni osaliselt ja tihti ka täiesti tähelepanuta jäänud Eesti Vabariigi asutuste poolt loodud dokumendid annavad alust revideerida seni valitsenud arvamusi säilinud materjali vähesuse kohta. Vanasõna „kes otsib, see leiab” on leidnud kinnitust ja kindlasti on see õpetlik teistelegi ajaloolastele. Raamatu kirjutamisel on muidugi kasutatud ka selliseid dokumente, mille olemasolu on uurijatele hästi teada ja mida varemgi ohtralt viidatud. Selliste hulka kuuluvad NKVD juurdlusmaterjalid aastatest 1940–1941 (ERAF-i fondides 129SM ja 130SM), mille kasutamine on töömahukas ja allikakriitiliselt keerukas, kuid „Sõda pärast rahu” kirjutamisel on see probleem kannatliku varasemate dokumentidega kõrvutamise teel nähtavasti edukalt lahendatud. Nii varase perioodi uurimise puhul harva kasutatud ja kahjuks erinevalt dokumentidest aja jooksul kaduv võimalus mõnda detaili täpsustada on vestlused mõne toonase kaitsepolitseiniku sugulastega, mis lisavad raamatule inimliku mõõtme. Väärtuslik ja lugemist mõnusamaks tegev on ka illustreeriv materjal sadade fotode näol, millest vaid väike osa on varem ilmunud.

„Sõda pärast rahu” koosneb kahest osast ja kokku kaheksast peatükist.

Esimese, kahest peatükist koosneva Nõukogude sõjaväeluure käsitleva osa on kirjutanud Marko Tamming.³ Märkimist väärib esimese osa sissejuhatus, mis defineerib olulisemad luurega seotud spetsiifilised terminid – eesti keeles oli see valdkond siiani nõrgalt kaetud, kuid on oluline valdkonna teaduslikuks uurimiseks ja demütologiseerimiseks. Luureajaloo huvilisele on õpetlik ka samas vaadeldud venekeelse luureterminoloogia areng ning allikaid ja historiograafiat puudutav käsitlus. Järgnevalt kirjanduse baasil antud ülevaade Venemaa eriteenistuste varasest arengust ja nende kasutamise ideoloogiast on kenasti tasakaalus – nii ladusalt, kuid samas piisava põhjalikkusega ei ole seda varem Eestis kokku võetud.

Järgnev, mis puudutab Nõukogude sõjaväeluure Eesti-vastast tegevust ja Eesti Töörahma Kommuuni luuretegevust, läheb historiograafias seni valgele lehele. Kui sõjaväeluure tegutsemises midagi üllatavat ei ole, siis Eesti Töörahma Kommuuni puhul ei ole näiteks mulle isegi pähe tulnud sellele valdkonnale mõelda. Eesti enamlaste ärakasutamine Nõukogude luure huvides ei ole küll uudis, aga teaduse seisukohalt on kaks täiesti ise asja, kas midagi võiks arvata või see on dokumentaalselt tõestatud.

Kuigi peatükkide pealkirjad mainivad ainult sõjaväeluuret, on „Sõda pärast rahu” esimeses osas mingil määral juttu ka tšekaa välismaa osakonnast. Loomulikult tahaks teada rohkem, kuid on arusaadav autori otsus käsitleda põhjalikult originaaldokumentidele tuginedes sõjaväeluuret ja mitte hakata ainult Venemaal publitseeritu baasil kokku panema ülevaadet välismaa osakonna kohta, mis jääks paratamatult kahvatumaks.

„Sõda pärast rahu” kaks osa on omavahel tihedalt seotud ja nende ilmumine ühtede kaante vahel on õigustatud. Samas on nende mahud pea kuuekordselt erinevad, nii et Tammingu töö jääb ehk mõnevõrra Rosenthali kirjutatule varju.

Reigo Rosenthali osa raamatus on pealkirjastatud lühidalt – „Kaitsepolitsei 1920–1924”. Pealkiri viitab kõikehõlmavusele ja seda täiesti õigustatult. Kõigepealt annab autor detailse ülevaate Kaitsepolitsei asutamisega seotud probleemidest ja organisatsiooni arengust nelja aasta vältel. Kui organisatsioonide arengut kirjeldades piirduktakse tihti peale vaid struktuuri ja alluvussuhete ning muude suuremate muutustega, siis sama töö teeb Rosenthal loomulikult ka ära, kuid tungib pealispinnast tunduvalt sügavamale. Selles ja järgmistes peatükkides lahkab ta intriige asutuse sees ning asutuse ja riigi juhtkonna vahel. Loomulikult pole see olnud lihtne, kuid tulemus on tõepoolest nauditav. Lugeja saab argumenteeritud (kuigi mitte lõplikud ega lõplikkusele pretendeerivad) vastused küsimustele, miks vahetusi Kaitsepolitsei juhid vaadeldaval perioodil nii tihti ning millised asutusesisesed vastuolud aitasid kaasa organisatsiooni mainet oluliselt kahjustavate artiklite jõudmiseni pressis. Need küsimused olid teada ka varem,⁴ kuid neile vastuste saamine ei tundunud eriti reaalne. Kaitsepolitsei struktuuri vaadeldakse nii põhjalikult esmakordselt ja oleks äärmiselt

³ 25. augustil 2010 kaitses autor Tartu Ülikoolis raamatu esimesel osal põhineva teadusmagistritöö.

⁴ M. Krikk. Eesti poliitiline politsei 1920–1940. Olion, Tallinn, 2002.

üllatav, kui tulevastele uurijatele veel selles osas mingit avastamisrõõmu jääb.

Muu hulgas selgub, et Kaitsepolitsei saavutas oma maksimaalse suuruse (184 inimest koosseisutabeli järgi ja umbes 172 tegelikult) 1921. aasta lõpus ning edaspidi hakkas see langema (lk. 160). See arv on märkimisväärselt suurem kui ametlikult avaldatud allikates sama aasta kohta väidetud 153 inimest⁵ ja tõenäoliselt oligi sõjaeelse Eesti Kaitsepolitsei tegelik personal kõige arvukam 1921. aasta lõpus (kuigi 1939. aasta oktoobris tõusis koosseis paberil veelgi suuremaks).

Edasi vaatleb autor Kaitsepolitsei töökorraldust ja meetodeid ning KAPO käsutuses olnud vahendeid. Meetoditest rääkides sõnastab Rosenthal ka ühe selle raamatu olulisemaid järeldusi: „Nõukogude-aegses ajalookirjutuses levinud üldsõnalised väited selle kohta, justkui olnud kohtuprotsessid lavastatud, pole tõsiseltvõetavad.” (lk. 198) Ruumipuudusel ei saa siin autori kogu argumentatsiooni ära tuua, kuid pärast raamatu kaanest kaaneni läbilugemist võib küll täheldada, et see järeldus on põhjendatud.

Samas on sedastatud, et „[– – –] raamatus on loobutud poliitiliste kohtuprotsesside analüüsist, kuna autoritel puudub vastav kvalifikatsioon”. Möeldud on juriidilist analüüsi ehk „kuivõrd vastas kohtuotsus KAPO kogutud süüdistusmaterjalile, mille põhjal prokuratuur omakorda süüdistuse kokku oli seadnud” (lk. 198). Küsimus on muidugi intrigeeriv, vastava kvalifikatsiooni puudumine ei ole kaugeltki hääbiast ning seda vaevalt üldse hetkel valmis kujul olemas on (s. t. see võiks tekkida ainult põhjaliku uurimistöö käigus). Niisiis on autorite otsus õigustatud. Mõni sõna sellest, milliste raskustega oleksid autorid kokku puutunud sellele avantüürile ikkagi minnes. Sõjaväljakohutute õiguslikust regulatsioonist, mis sätestati Ajutise Valitsuse määrustega 5. detsembrist 1918 ja 25. märtsist 1919, annab Rosenthal tegelikult peaaegu ammendava ülevaate (lk. 463). Tõsi küll, kuidas nende määruste järgi

kohut mõista, määruste tekstist tegelikult ei selgu – see jäi juristidele selgusetuks juba tollal.⁶ Asja päästis ehk see, et kohtumõistjad ei olnud juristid, vaid ohvitserid. Määruste kallal teritas sulge ka üks „Sõda pärast rahu” tegelasi, Viktor Kingissepp.⁷ Sõjaringkonnakohtu otsuseid annaks ehk mõnevõrra paremini analüüsida. Karistusi riigivastaste (ehk poliitiliste) kuritegude osas reguleeris Eesti Vabariigis vaadeldaval perioodil Venemaa 1895. aasta (1903. aastal osaliselt kehtima pandud ning 1912. aastal salakuulamise osas oluliselt muudetud ja täiendatud) uus nuhtlusseadus (*Уголовное уложение*). Seal olid kuriteokoosseisud küll mõnevõrra täpsemini sõnastatud, kuid jätsid ometi palju tõlgendamisruumi. Tõlgendamisel võiks abi olla Riigikohtu lahenditest, kuid ka selliseid seadusesetusi oli – kui usaldada vanemat kohtuameti-kandidaati Aleksander Buldas – raamatus vaadeldaval ajal ja asjassepuutuvate paragrahvide kohta ainult üks.⁸ Seega viiks analüüs peagi välja üha uute keerukate õiguslike küsimusteni, mitte ainult KAPO, prokuratuuri ja kohtute tegevuse, vaid ka seaduste endi kohta. Ja kas kõrgeima astme kohtu otsus saab üldse vale olla? Õigusteadlase ja ajaloolase vastused sellele võivad olla erinevad...

Raamatu kahes viimases peatükis käsitleb Reigo Rosenthal Kaitsepolitsei tegevust salakuulajate ja kommunistide vastu, ehk konkreetseid juhtumeid ja juurdusi. Siingi on väga palju huvitavat, aga paraku ka palju ebahuvitavat. Olulised juhtumid on edasi antud samasuguses detailsusastmes kui ebaolulised ja see teeb lugemise kohati väsitavaks (lehtede edasilappamine ei ole lugeja jaoks lahendus, kuna juhtumite tähtsusest või tähtsusetusest saab aimu alles pärast vastavate alapeatükkide läbilugemist). Samas ei saa eitada ka asja positiivset külge – detailsus lisab kaalu autori järeldustele, kaotab umbmäärasuse, mis on Kaitsepolitsei toonast tegevust viimase 90 aasta jooksul ümbritsenud, ja võimaldab kasutada uurimust ka käsiraamatuks.

⁵ Valitsusasutiste tegevus 1918–1934. Riigikantselei väljaanne. Tallinn, 1934, lk. 220. Tegu võib olla ka tahtmatu veaga, kus segi on aetud aastaarvud – Kaitsepolitsei koosseisutabelijärgne suurus asutamise ajal, 1920. aastal oligi Rosenthali järgi 153 inimest.

⁶ Kriitikat mainitud määruste kohta vt.: F. Karlson. Meie Sõjakohtu reform. – Õigus 1921, nr. 11–12; F. Karlson. Sõjakohtute korraldus. – Õigus 1924, nr. 3.

⁷ V. Kingissepp. Iseseisvuse ikke all. Kommunistlise partei Eestimaa keskkomitee. Peterburi, 1920, lk. 48–52.

⁸ A. Buldas. Üldiseks teadmiseks avaldatud Riigikohtu 1920–1931 a. otsustes leiduvate seadusesetluste kogu. Autori kirjastus, 1933, lk. 136. Riigikohtu seadusesetlus puudutas uue nuhtlusseaduse §128 ja seletas lahti, mida tuleb lugeda „avalikuks lugupidamatuse avalduseks”.

Kõrgelennulisi teooriaid „Sõda pärast rahu” autorid endale ei luba, vaid lähtuvad üpris rangelt allikatest. Seega on mõtete mõlgutamise rõõm jäetud peamiselt lugejatele. Eks autorite n.-ö. kõhutundele tuginevaid arutlusi oleks ju huvitav lugeda, kuid samas on Eesti luurealastest ajalookirjutusest teada teorianat esitatud mõtteid kindral Undi kohta,⁹ millele on vastu vaieldud varemgi,¹⁰ kuid mis tunduvad eriti ebatõenäolised arvustatava raamatu valguses ja on ometi filmi „Detsembrikuumus” kaudu jõudnud ka laiemale üldsuse teadvusesse.

Nõukogude luure dokumendid on andnud võimaluse hinnata Eesti vastuluure tõhusust ehk spionaažis või õõnestustegevuses süüdimõistetud isikutele esitatud süüdistuste paikapidavust, mis omakorda võimaldab murda Nõukogude historiograafias propageeritud müüdi süütute kommunistide tagakiusamisest Eesti võimude poolt. Müüt on murtud ja seda on tehtud erapooletult, sest ilmneb ka Kaitsepolitsei patte, mida varem teada ei olnud. Teiseks on autorid saanud teaduslikult käsitleda topeltagentide tegevust ja see on luurealases kirjanduses eriti harva esinev nähtus.

Lisaks eriteenistustele joonistub suhteliselt selge pilt EKP tegevusest. Kuigi tegu ei ole raamatu peaaesmärgiga, on seegi teave uudne, sest Nõukogude Liidu kokkuvarisemise järel on kommunistide käsitlemine 1920. aastate Eesti kontekstis jäänud pinnapealseks.¹¹

Raamatus käsitletav periood lõpeb 1924. aasta 1. detsembri hommikuga. See tundub esmapilgul igati loogiline, kuid ainult esmapilgul. Kogu raamatu jooksul on kirjeldatud nii kommunistide tegevust kui ka nende sissekukkumist. 1. detsembri hommikul mässuliste jälitamine aga alles algas, pakkudes Kaitsepolitseile järgnevatel nädalatel eriti ohtralt tööd. Seega on kirjeldatud ainult kuritööd, mitte järgnenud karistust ega Eesti riigi poolt mässust tehtud järeldusi, neist tulenenud seadusemuudatusi ja Kaitsepolitsei tugevdamist. Seepärast raamatu lõpp – n.-ö. kõige põnevama koha pealt – lausa nõuab järke.

„Sõda pärast rahu” annab Kaitsepolitseist aastatel 1920–1924 põhjaliku – tekib isegi kiu-

satus öelda: ammendava – ülevaate. Igal juhul võib prognoosida raamatu saamist oluliseks lugemisvaraks luureuurijatele ja -praktikutele ning tulevastele 1920. aastate esimese poole Eesti sisepoliitikaga tegelevatele ajaloolastele. Samas peavad lugejad arvestama, et puuduliku üldistusastme ja suhteliselt nõrkade kokkuvõtlike osade tõttu on faktitiheda raamatu kasutamine üpris raske ülesanne.

Ivo Juurvee

⁹ A. Pajur. Kas kaitseväge oli valmis? – Kas nad lahkusid Moskva rongiga? 1. detsember 1924: Artikleid ja dokumente. Koost. J. Ant, Koolibri, Tallinn, 1996, lk. 47–51.

¹⁰ J. Pihlak. Kindralmajor Johan Unt ja detsembrimäss. – Mäss. Detsembrimäss. Aprillimäss. Koost. T. Pruuli, Eetriüksus, Tallinn, 2008, lk. 102–110.

¹¹ Olaf Kuuli. Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917–1991. Tallinn: autori kirjastus, 1999; Mati Graf. Parteid Eesti Vabariigis 1918–1934. Tallinn: TPÜ Kirjastus, 2000; Rein Toomla. Eesti erakonnad. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999.